

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА**

ФЕДОРЮК ЛІЛІЯ ВЛАДИСЛАВІВНА

УДК 811.161.2:[81-112+81-114]:[83'373.6:81'37]

**КОНЦЕПТ СМЕРТЬ
В УКРАЇНСЬКІЙ КОГНІТИВНО-МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ :
СТРУКТУРА, СТАТИКА І ДИНАМІКА**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Вінниця – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології філологічного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
ЗАГНІТКО Анатолій Панасович,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса
завідувач кафедри загального та
прикладного мовознавства і слов'янської
філології.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
СКАБ Марія Василівна,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
професор кафедри історії та культури
української мови;

кандидат філологічних наук,
КОБЧЕНКО Наталя Віталіївна,
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка,
докторант кафедри української мови та
прикладної лінгвістики.

Захист відбудеться **«07» червня 2018 року** об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 11.051.14 у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса за адресою: 21007, м. Вінниця, вул. Академіка Янгеля, 4, ауд. 238.

Із дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Донецького національного університету імені Василя Стуса за адресою: 21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.

Автореферат розісланий **«04» травня 2018 р.**

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
к.філол.н., доц. кафедри

О.О. Залужна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Реферована дисертація присвячена дослідженню мовної репрезентації концепту *смерть*, який є важливим елементом культури будь-якої національно-культурної спільноти, бере участь у формуванні культурних норм.

Усталеним на сьогодні є виділення в мовознавстві трьох наукових парадигм: порівняльно-історичної, системно-структурної, антропоцентричної. Зародки антропоцентричної парадигми знаходимо ще в XIX столітті в роботах Е. Бенвеніста, І. Бодуена де Куртене, В. фон Гумбольдта, О. Потебні, Г. Штейнталя та ін. Для представників цієї парадигми предметом розгляду є співвідношення мови й культури, мови й менталітету, мови й національної свідомості, специфіки світогляду народу крізь мовну призму.

Людська свідомість має здатність підводити отриману інформацію під певні категорії, універсалії, що відбивають об'єктивну дійсність і входять до концептуального образу світу тієї чи тієї нації. Так зароджуються концепти – засоби сприйняття навколишнього світу людиною, виразники національних особливостей менталітету народу. Процес мислення відбувається шляхом парадигмального зв'язку концептів, що формують концептосферу як окремого індивіда, так і певної нації.

Актуальність роботи зумовлена необхідністю виявлення взаємодії мови та мислення, мови та культури, зацікавленістю у пізнанні ментальності народу, що є предметом вивчення провідних напрямів сучасного мовознавства – когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології. Вибір концепту *смерть* визначений його універсальністю й значущістю не тільки для окремої людини, певної нації, а й для усього людства. Звернення до літературної спадщини XX-XXI століть дає змогу виявити особливості українських культурних цінностей, соціальних і моральних норм поведінки.

Ми досліджуємо концепт *смерть* як елемент національної когнітивно-мовної картини світу. Поряд із концептом *життя* концепт *смерть* посідає чільне місце серед лінгвокультурних концептів. Окрім імені концепту, лексеми *смерть*, до номінативних засобів його мовної репрезентації відносимо синоніми (*загибель, загин, кінець, край, скін, сконання* тощо), деривати (*смертний, смертельний, смертоносний; мертвий, мерти, померлий* та ін.) та фразеологізми (*смерть заглядає, до гибелі, смертна година, смертний час, смерть занесла гостру косу, смерть забрала і под.*).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація підготовлена відповідно до планів науково-дослідницької роботи кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології філологічного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса «Комунікативно-прагматична і дискурсивно-граматична лінгвоперсонологія: структурування мовної особистості та її комп'ютерне моделювання» (номер держреєстрації 0115U000088 (2015 - 2017 рр.)), науковий керівник – д. філол. н., проф., чл.-кор. НАН України А.П. Загнітко. Тему дисертації затверджено вченою радою Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол № 10 від 27.12.2013 р.).

Мета роботи – визначити й схарактеризувати специфіку вербалізації концепту *смерть* в українській літературі XX-XXI століть, здійснити його комплексний аналіз

з опертям на українську когнітивно-мовну картину світу. Поставлена мета передбачає розв'язання таких наукових **завдань**:

- 1) проаналізувати й узагальнити основні погляди на концепт у сучасній лінгвістиці;
- 2) подати методику аналізу концепту *смерть* для виявлення його сутнісних характеристик;
- 3) експлікувати зміст і структуру досліджуваного концепту за результатами асоціативного експерименту;
- 4) простежити еволюцію концепту *смерть* з урахуванням етимології відповідної лексеми;
- 5) виокремити в структурі концепту *смерть* смислові елементи та репрезентувати їх з урахуванням наявної польової організації;
- 6) окреслити поняттєві та мотиваційні площини досліджуваного концепту;
- 7) схарактеризувати ціннісні та символні ознаки концепту *смерть*;
- 8) встановити особливості вербалізації образних ознак концепту *смерть* (на матеріалі Новітньої української літератури);
- 9) визначити кореляцію концептуальних ознак для опису діахронії концепту *смерть*.

Об'єктом дослідження є фрагмент української когнітивно-мовної картини світу, репрезентований концептом *смерть*.

Предметом дослідження постають засоби актуалізації концептуальних ознак концепту *смерть* в українській національній когнітивно-мовній картині світу.

Методи дослідження зумовлені специфікою аналізованого об'єкта, тому охоплюють: метод *моделювання* семантичного поля, що дає змогу вивчати значення мовних одиниць у їхньому взаємозв'язку; метод *вільного та спрямованого асоціативного експерименту*, який надає необхідні результати для встановлення епідигмальних когнітивних ознак концепту; метод *дефінітивного та компонентного аналізу* для встановлення відношення слів та надслівних утворень до вербалізаторів концепту *смерть* в умовах контексту; метод *когнітивно-дискурсивного аналізу* під час дослідження функціонування вербалізаторів концепту *смерть* в умовах контексту; *описовий* метод із використанням прийомів інтерпретації, зіставлення й узагальнення в тлумаченні мовних засобів вербалізації досліджуваного концепту.

Практичне значення зумовлене можливістю використання матеріалу дослідження в лексикографічній практиці й теорії розробки спеціальних і загальних словників, для корегування тлумачних словників, у процесі викладання курсу «Сучасна українська літературна мова», «Лінгвокультурологія», «Лінгвокраїнознавство», «Дискурсологія», «Лінгвістика тексту», спецкурсів з лінгвістичної концептології, етносемантики, когнітивної лінгвістики в Донецькому національному університеті імені Василя Стуса, під час написання курсових і магістерських робіт, укладання термінологічних, тлумачних словників, антологій концептів.

Матеріалом дослідження слугують дві картотеки. Перша містить словникові дефініції слів і фразеологічних одиниць-репрезентантів концепту *смерть* (лексикографічні дані лінгвістичних словників (тлумачних, етимологічних, фразеологічних, символних), статті філософських, психологічних, етнологічних

словників і енциклопедій). Друга картотека містить більше 10000 синтаксичних конструкцій-вербалізаторів концепту *смерть* (мінімальний контекст) з української художньої прози ХХ – початку ХХІ століття.

Теоретичною основою дисертації постали ідеї лінгвістів-когнітологів (Н. Алефіренко, М. Болдирєва, А. Вежбицької, Ж. Краснобаєвої-Чорної, Н. Коч, М. Кочергана, Д. Лакоффа, З. Попової, А. Приходька, І. Стерніна, Ю. Степанова та ін.), психолінгвістів (А. Залевської, А. Леонтьєва, Р. Фрумкіної та ін.), етносемантики (Ю. Апресяна, Н. Арутюнової, Є. Бартмінського, Т. Горчак, М. Скаб, Л. Чернейко та ін.), лінгвокультурології (А. Загнітка, В. Іващенко, В. Карасика, В. Кононенко, В. Колесова, В. Костомарова, В. Маслової, В. Мокієнко, Г. Слишкіна та ін.).

Теоретична значущість роботи полягає у моделюванні одного з основних сегментів української когнітивно-мовної картини світу – концепту *смерть*, у виявленні основних механізмів і закономірностей його мовної концептуалізації. Встановлення структури досліджуваного концепту поглиблює знання про українську національну специфіку світосприйняття й категоризацію дійсності.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження обговорено на восьми конференціях (VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Мови і світ: дослідження та викладання» (м. Кіровоград, 27-28 березня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Рівень ефективності та необхідність впливу філологічних наук на розвиток мови та літератури» (м. Львів, 28-29 березня 2014 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Граматичні читання – VIII» (м. Вінниця, 16-17 квітня, 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Мова та культура: сучасні аспекти співвідношення» (м. Одеса, 20–21 листопада, 2015 р.), The Twelfth European Conference on Languages, Literature and Linguistics (Austria, Vienna, 23th August, 2016), XII Міжнародній науковій інтернет-конференції «Питання сучасної науки і освіти» (м. Київ, 17 червня 2016 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Граматичні читання – IX» (м. Вінниця, 25-26 квітня 2017 р.), III Всеукраїнській науковій конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Мовний простір слов'янського світу» (м. Київ, 26 травня 2017 р.)).

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що 1) запропоновано комплексний аналіз концепту *смерть* з оперттям на традиційні методики вивчення когнітивних та лінгвокультурологічних одиниць; 2) визначено мотиваційні, поняттєві, образні, символічні, ціннісні ознаки досліджуваного концепту у свідомості носіїв української мови (на основі аналізу лексикографічних джерел, результатів асоціативного експерименту й дискурсивного аналізу Новітньої української літератури).

Наукову новизну одержаних результатів узагальнюють **положення, що виносяться на захист:**

1. Концепт відображає специфіку культури та її особливості, але не сталим, обмеженим уявленням, він є динамічним утворенням, підтвердженням чого постає його мінливість і обмеженість свідомістю колективного або індивідуального носія.

2. Мотиваційними ознаками концепту *смерть*, сформованими в праслов'янській, давньокиївській та інші періоди становлення мови, є такі: «природна / «хороша» *смерть*», «темрява / відсутність світла», «гинути», «безплідна земля», «відмерла частина чого-небудь», «мертва тканина на рані».

3. Поняттєвий складник концепту *смерть* в українській когнітивно-мовній картині світу охоплює *прямі поняттєві ознаки* (змістовний мінімум концепту, виявлюваній шляхом аналізу словникових дефініцій номінатемами концепту *смерть*) та *непрямі поняттєві ознаки* (парадигмальні й синтагмальні відношення номінатемами концепту *смерть*). Наявність ємного дериваційного поля ключової лексеми концепту *смерть* в українській мові, потужні парадигмальні й синтагмальні відношення, в які вступають вербалізатори концепту *смерть*, свідчать про його актуальність в українській лінгвокультурі.

4. Лексико-семантичне поле концепту *смерть* у свідомості носіїв української мови на сучасному етапі (за результатами вільного асоціативного експерименту) має такий вигляд: ядро концепту становлять тематичні групи «життя», «страх», «неприродна смерть», «кінець»; ближня периферія вміщує тематичні групи репрезентацій ознак «спокій», «природна смерть», «горе», «ритуал», «потойбіччя»; віддалена периферія окреслена тематичними групами «вік», «символ», «час», «політично марковані асоціати», «соціально марковані асоціати», «хвороба», «колір», «субкультури».

5. Образний компонент концепту *смерть* в українській мові реалізований низкою когнітивних ознак, які є основою для типових метафоричних висловлювань. У текстах Новітньої української літератури образний аспект концепту *смерть* охоплює ознаки живої (*вітальні, антропоморфні, зооморфні, вегетативні*) та неживої (*ознаки стихій, майна, артефактів, речовинні, їжі, темпоральні й просторові ознаки*) природи.

6. Концепт *смерть* експліковано в досліджуваних текстах у символічному змісті через антропоморфні ознаки (*образи молоді й старої жінки*), теоморфні ознаки (*душа / дух, кара*), колоративні символи (*чорний, білий, фіолетовий, жовтий, блакитний кольори*), образи-символи (*сон, початок, холод, темнота*).

7. Концепт *смерть* акумулює загально- й конкретнооцінні значення, останні з яких репрезентовано значно ширше у творах Новітньої української літератури. Найпоширенішими в українській когнітивно-мовній картині світу є такі ціннісні характеристики концепту *смерть*, як *«природна / неприродна», «красива», «геройська», «легка», «страшна», «ганебна», «звичайна», «велична», «нагла»*. У межах ціннісного компонента концепту виокремлюємо такі загальнолюдські цінності, як *свобода, воля, щастя*.

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 16 одноосібних публікаціях, серед них 5 статей, уміщених у фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України, 2 – в іноземних періодичних виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних (РІНЦ, ELibrary), 4 статті у нефахових виданнях та 5 тез доповідей на міжнародних конференціях.

Структура роботи. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури (275 позицій), списку використаних джерел (204 найменування), трьох додатків. Повний обсяг роботи становить 220 сторінок, основний текст викладено на 159 сторінках друкованого тексту. Текст дисертації містить 1 таблицю, 6 діаграм та 3 додатки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** подано загальну характеристику роботи: обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, з'ясовано методи дослідження, висвітлено його наукову новизну, теоретичне та практичне значення, схарактеризовано ступінь апробації результатів дисертації, визначено структуру й обсяг роботи.

Перший розділ «**Статус концепту в національній когнітивно-мовній картині світу : теоретико-методологічні засади**» містить п'ять підрозділів, у яких запропоновано огляд сучасних лінгвістичних напрямів і парадигм, зокрема розглянуто термінологійний апарат когнітивної лінгвістики й лінгвокультурології, висвітлено основні підходи до розуміння концепту, аналізовано співвідношення термінів *концепт* і *поняття*, *образ*, *символ* та інших когнітивних структур. Запропоновано шестиетапний аналіз концепту *смерть*.

Серед основних підходів до трактування концепту виділяємо *філософський* та *лінгвістичний*. З погляду філософії концепт розглядається в широкому (складне ментальне утворення, осмислене на ґрунті широкого онтологічного тла речей та власного досвіду людини) та вузькому (результат категоризації світу людиною) планах. У межах лінгвістичних досліджень виділяємо *психолінгвістичний*, *лінгвокогнітивний* та *лінгвокультурологічний* вектори вивчення концепту. Психолінгвістичний напрям доводить динамічний характер концепту і трактує його як ментально-психічний комплекс, одиницю колективного знання, ідеальну сутність, яка формується у свідомості людини, оперативну змістову одиницю, яка відбивається в психіці людини.

Динамічними характеристиками концепту вважаємо мінливість і обмеженість свідомістю колективного або індивідуального носія. Концепт як лінгвокультурне явище є різновимірним, що зумовлює можливість різних підходів до встановлення його структури й характеризується наявністю універсального національно-культурного, соціального, групового та індивідуально-особистісного компонентів.

Когнітивна лінгвістика ґрунтується на тезі про можливість вивчення людської свідомості через звернення до мови. Основне завдання когнітивного підходу – вивчення процесів категоризації, концептуалізації, сприйняття, класифікації та осмислення світу, накопичення знань, функціонуванні систем, що забезпечують різні види ментальної діяльності. У межах цього підходу концепт визнавано основною одиницею когнітивних процесів: «Концепти, які керують нашим мисленням, – не просто породження розуму. Концепти структурують наші відчуття, поведінку, наше ставлення до інших людей. Тим самим наша концептуальна система відіграє центральну роль у визначенні реалій повсякденного життя»¹. В україністиці напрям актуалізовано в студіюваннях І. Голубовської, Н. Данилюк, В. Жайворонка, А. Загнітка, Т. Космеди, Ж. Краснобаєвої-Чорної, А. Лучук, А. Мартинюк, О. Морозової, М. Полюжина, О. Селіванової, І. Шевченка та ін.

Лінгвокультурний концепт відрізняється від когнітивного акцентуалізацією ціннісного елемента. Центром концепту є цінність, адже він слугує дослідженню

¹ Lakoff G. Cognitive semantics. Meaning and Mental Representations / G. Lakoff. – Bloomington, 1988. – P. 119-154.

культури, а в основі культури перебуває ціннісний принцип. Концепту властиві умовність, мінливість. Він не має чітких меж. Лінгвокультурний концепт існує в індивідуальній і колективній свідомості, має трикомпонентну структуру, до якої, окрім ціннісного складника, входять поняттєвий і образний елементи (за Н. Болдирєвим).

Розуміємо концепт як ментальне утворення, що поєднує пов'язані з певним явищем поняття, уявлення, знання, асоціації, переживання, частина яких становить інваріантне колективно напрацьоване й поняттєво структуроване оформлене ядро, а інші – індивідуальну змінну периферію. З опертям на таке визначення можна виділити такі інваріантні ознаки концепту: 1) мінімальна одиниця людського досвіду в його ідеальному уявленні; 2) експлікованість через слово; 3) наявність польової організації; 4) є основною одиницею оброблення, збереження та передавання інформації; 5) «розмитість» кордонів; 6) культурна й соціальна маркованість; 7) має універсальні й індивідуальні компоненти для носіїв певної мови. Концепт може не мати мовного вираження. Слово об'єктивує концепт у мові й відкриває доступ до концептуального знання.

Інтегруючи різні класифікаційні підходи до концепту як когнітивної та лінгвокультурологічної одиниці, концепт *смерть* кваліфікуємо: 1) за ступенем конкретності / абстрактності змісту – абстрактний; 2) за номінованістю – номінований (на відміну від вербально імплікованих / лакунарних); 3) за частотністю й регулярністю актуалізації – актуальний; 4) за структурою – складний (багаторівневий); 5) за змістовою ознакою – концепт-фрейм; 6) за номінативною щільністю – парний (має антонімічну пару – *життя*); 7) за ступенем поширення – універсальний, загальнонародний; 8) з огляду на динаміку концепту – стійкий, споконвічний; 9) за ступенем вияву аксіологічного складника – телеонімний.

Мова і ментальність є невіддільними поняттями. Мовні й культурні знання є детермінантами поведінки людини, тому аналіз мовного матеріалу дає змогу встановити особливості національного характеру. Мова постає засобом концептуалізації світу людиною, тому є носієм світобачення певного народу.

Сьогодні в науковій літературі не існує єдиного підходу до вивчення концептів. Основу одних методик становить принцип польової структури концепту, інші – розглядають найповніший набір ознак і когнітивних моделей, які формують структуру концепту. Концепт має складну структуру, в якій відбито ознаки, функційно або ціннісно значущі для відповідної культури. Концепт містить поняття, але не обмежується тільки ним, а охоплює денотативний і конотативний зміст слова. Відповідно до структурної організації концепту диференціюємо шість складників (*мотиваційний, поняттєвий, ціннісний, образний, символічний, асоціативний* складники) і пропонуємо шестиетапний аналіз концепту *смерть* із поєднанням когнітивного й лінгвокультурологічного підходів до його інтерпретації: 1) виявлення **мотиваційного** складника концепту *смерть*: дослідження етимології імені концепту, що становитиме його ядро; 2) характеристика **поняттєвого** компонента концепту через аналіз даних словників різних типів (етимологічних, тлумачних); 3) вияв **образного** та **ціннісного** складників на матеріалі української літератури ХХ – початку ХХІ століть. Концептуальна метафора є результатом процесу образного переосмислення мотиваційної ознаки; 4) виявлення **символьного** складника

концепту *смерть* з опертям на відомості словників символів, міфологічних, етнографічних словників і аналізу фактичного матеріалу; 5) аналіз **асоціативного складника**, який дає вагомі результати для характеристики асоціативних смислових зв'язків та можливість детально дослідити семантичне поле слова; 6) дослідження **сценарію** концепту (аналіз фактичного матеріалу) для встановлення способів осмислення смерті як події (в динаміці). Відповідно до ядра концепту залучаємо мотиваційний, поняттєвий і ціннісний складники, які є інваріантними для будь-якого концепту, периферію складають образний, символний і асоціативний складники – варіативна частина концепту. Мотиваційний і поняттєвий складники концепту реалізовано в лексикографічних дефініціях. Образний, ціннісний та символний компоненти розкриваються в метафоричних значеннях слова як узагальнених відбитках у пам'яті про певний предмет, явище тощо. Їх вивчення ґрунтується на аналізі українського художнього дискурсу – Новітньої української літератури. Домінує в концепті ціннісний компонент, виявлюваний на різних етапах дослідження, дає змогу виявити національну специфіку цього ментального утворення.

Вибір методик дослідження концепту залежить від його змісту, а також від способу його мовної актуалізації. Комплексний підхід до вивчення змісту й структури концепту *смерть* передбачає аналіз із залученням когнітивного й лінгвокультурологічного підходів. Застосування першого має на оці дослідження мотиваційного й поняттєвого компонентів. Другий спрямовано на встановлення образного, ціннісного й символного складників концепту. Психолінгвістичний підхід (асоціативний експеримент) дає змогу окреслити асоціативне поле концепту *смерть*, яке містить образне уявлення й оцінне ставлення респондентів до аналізованих концептуальних сутностей.

У другому розділ «**Лексикографічно-респондентна об'єктивація концепту *смерть***», що складається з трьох підрозділів, уміщено опис мотиваційного, поняттєвого й асоціативного складників концепту *смерть*.

Концепт *смерть* є складним багатовимірним комплексом, що увібрав у себе різноманітні поняття світогляду та світобудови. Ознаки, покладені в основу номінації концепту *смерть*, указують на первинні уявлення про досліджуване явище. Ім'я концепту *смерть* сформувалося в індоєвропейській період і вирізняється високою синкретичністю в українській національно-мовній картині.

Етимологічні відомості відтворюють механізм становлення концептів. Значення первинних форм і значення слів, що вживаються в мовах на сучасному етапі розвитку, відбиває найважливіші етапи формування лексичних одиниць. Мотиваційні ознаки становлять ядро концепту, відображають механізм його формування, репрезентують статус досліджуваного концепту в діячності мовної культури. Виходячи з відомостей розглянутих етимологічних словників, встановлено мотиваційні ознаки концепту *смерть*: «*природна / «хороша» смерть*», «*темрява / відсутність світла*», «*гинути*», «*безплідна земля*», «*відмерла частина чого-небудь*», «*мертва тканина на рані*».

Аналізований емпіричний матеріал показав, що перші три ознаки до сьогодні є продуктивними в процесі об'єктивації концепту *смерть*. Не втратила актуальності ознака «*безплідна земля*» у значеннях «*неродючий ґрунт*» і «*безлюдна земля*». Повністю втраченим є мотиваційні ознаки «*мертва тканина на рані*» і «*відмерла частина чого-небудь*». Отже, первинним є ціннісний конститuent «*природна, хороша*

смерть» і антонімічний «*гибель / гинути*», інші когнітивні ознаки – дотичні виразники концепту в динаміці.

Мотиваційні ознаки зберігаються як стерті метафори або як поняттєві ознаки концепту. Аналіз словникових дефініцій ключового слова дає змогу виділити змістовний мінімум концепту – *прямі поняттєві ознаки*. *Непрямими поняттєвими ознаками* називаємо ознаки, виявлені через розгляд парадигмальних і синтагмальних відношень найменувань концепту *смерть*.

Синтагмальні зв'язки – це зв'язки, що відображають синтаксичні закономірності мовної діяльності (напр., *смерть – страшна, раптова, велична* тощо). Сюди відносимо лексеми, які вступають у синтаксичні відношення зі словом, утворюючи або словосполучення, або граматичну основу пропозиції, а також дериваційне поле імені концепту.

Парадигмальні зв'язки репрезентовані набором слів, які разом із вихідним словом належать до того самого граматичного класу й можуть вступати у відношення синонімії, антонімії, несумісності, гіпонімії та ін. У дослідженні аналізовано синонімічні відношення імені концепту *смерть*, які є показниками розширення уявлень про нього. Контекстуальний аналіз поняттєвого складника концепту *смерть* підтвердив його динамічний характер, оскільки ознаки його поняттєвого сегмента постали в різні часи. Деякі ознаки («*припинення існування*», «*загибель*», «*убивство*») безпосередньо пов'язані з мотиваційним компонентом і є найдавнішими. Інші ж виникали в ході історичного розвитку концепту, набуваючи додаткових характеристик.

Кількісний аналіз актуалізованих в українському художньому дискурсі поняттєвих ознак показав, що їх вживання нерівнорядне. Найвищу частотність спостережувано в актуалізації ознак «*припинення існування*» (20%), «*кінець*» (16%), «*найвища міра*» (11%) і «*загибель*» (9%). Найменша частотність притаманна ознакам «*клінічна смерть*» (1%), «*смерть душі*» (1%), «*біологічна смерть*» (0,5%) і «*знищення*» (0,5%). Наявність ємного дериваційного поля ключової лексеми концепту *смерть* в українській мові, потужні парадигмальні й синтагмальні відношення, в які вступають вербалізатори концепту *смерть*, свідчать про його актуальність в українській лінгвокультурі.

До прямих поняттєвих ознак концепту *смерть*, виявлених шляхом аналізу словникових статей, належать: «*припинення існування*», «*кінець*», «*клінічна смерть*», «*біологічна смерть*», «*неминучість*», «*щось дуже погане, неприємне, небажане*», «*абсолют*», «*протилежне життя*», «*заклик до помсти*», «*відплати*», «*занепад чого-небудь*», «*убивство*», «*знищення*», «*межа*», «*смерть душі*», «*найвища міра*», «*гибель / погибель*», «*край*», «*вимирання*», «*моровиця*», «*небуття*». Непрямі поняттєві ознаки здебільшого актуалізовані контекстуально: «*скін*», «*сконання*», «*кончина*», «*амінь*», «*тлін*», «*могила*», «*амба*», «*каюк*», «*капець*», «*рішенець*», «*здихання*», «*банкрутство*», «*плата*», «*життя*», «*порожнеча*», «*гроб*», «*свобода*».

Структура концепту *смерть* у свідомості носіїв української мови на сучасному етапі за даними вільного асоціативного експерименту має такий вигляд: ядро концепту становлять тематичні групи «*життя*», «*страх*», «*неприродна смерть*», «*кінець*»; ближня периферія вміщує тематичні групи репрезентацій ознак «*спокій*», «*природна смерть*», «*горе*», «*ритуал*», «*потойбіччя*»; віддалена периферія охоплює

тематичні групи «вік», «символ», «час», «політично марковані асоціати», «соціально марковані асоціати», «хвороба», «колір», «субкультури».

На підставі семантичної спільності асоціати респондентів першої вікової групи (11-17 років) розподілені на дванадцять тематичних груп (перший показник – кількість реакцій, другий показник – відсоток відповідей групи): 1) ЖИТТЯ (16,7%): *інше життя* (28 – 6%), *кінець життя* (14 – 3%), *життя* (13 – 2,8%), *вічність* (10 – 2%), *перехід в інший світ* (7 – 1,5%), *народження* (5 – 1 %), *не життя* (2 – 0,4 %); 2) НЕПРИРОДНА СМЕРТЬ (13,48%): *убивати* (20 – 4,28%), *війна* (10 – 2%), *небезпека* (9 – 1,9%), *убивство* (4 – 0,86%), *зброя* (7 – 1,5%), *самогубство* (6 – 1,3%), *кров* (3 – 0,64%), *накласти руки* (2 – 0,4%), *хижак* (1 – 0,2%), *утопитися* (1 – 0,2%), *куля* (1 – 0,2%); 3) СТРАХ (13,24%): *страх* (37 – 7,9%), *страшно* (11 – 2,4%), *найстрашніше* (9 – 1,9%), *жахлива* (3 – 0,64%), *жах* (2 – 0,4%); 3) СПОКІЙ (12,14 %): *спокій* (23 – 4,9 %), *сон* (21 – 4,5 %), *тиша* (8 – 1,7 %), *покійник* (3 – 0,64 %), *полегшення* (1 – 0,2 %), *небуття* (1 – 0,2 %); 4) ГОРЕ (11,26 %): *горе* (26 – 5,6 %), *сльози* (11 – 2,4 %), *плакати* (10 – 2 %), *траур* (4 – 0,86 %), *розлука* (2 – 0,4 %); 5) ПОТОЙБІЧЧЯ (9,7 %): *душа* (10 – 2%), *холод* (9 – 1,9 %), *янгол* (8 – 1,7 %), *Рай* (6 – 1,3 %), *темрява* (6 – 1,3 %), *Ад* (4 – 0,86 %), *невідомість* (3 – 0,64 %); 6) ПРИРОДНА СМЕРТЬ (6,6 %): *кінець* (22 – 4,7 %), *смертельна хвороба* (7 – 1,5 %), *людина помирає* (1 – 0,2 %), *зима* (1 – 0,2 %); 7) РИТУАЛ (4,9 %): *могила* (14 – 3 %), *квіти* (7 – 1,5 %), *священник* (2 – 0,4 %); 8) СИМВОЛ (4,5%): *кістлява* (13 – 2,8 %), *коса* (6 – 1,3 %), *череп* (1 – 0,2 %); 9) КОЛІР (3,24 %): *блідість* (11 – 2,4 %), *чорний колір* (3 – 0,64 %), *червоний* (1 – 0,2 %); 10) ВІК (2,9 %): *старість* (9 – 1,9 %), *бабуся* (2 – 0,4 %), *дід* (2 – 0,4 %), *вік* (1 – 0,2 %); 11) СУБКУЛЬТУРИ (0,8 %): *емо* (2 – 0,4 %), *готи* (1 – 0,2 %), *скинхеди* (1 – 0,2 %). Поза тематичними групами зафіксовано одну відповідь – *алгебра* (1 – 0,2 %).

Розподіл реакцій респондентів другої вікової групи (18-25 років) на словостимул *смерть* вербалізовані наступними угрупованнями асоціатів: 1) СТРАХ (13,1%): *страх* (34 – 6,2%), *найстрашніше* (12 – 2,2%), *жах* (21 – 3,2%), *відчай* (6 – 1%), *лякатися* (3 – 0,5%); 2) НЕПРИРОДНА СМЕРТЬ (16,3%): *війна* (22 – 4%), *гибель* (21 – 3,8%), *убивство* (16 – 2,9%), *убивати* (11 – 2%), *кров* (5 – 0,9%), *вбивця* (3 – 0,5%), *суїцид* (2 – 0,4%), *зброя* (2 – 0,4%), *знищення* (2 – 0,4%), *страата* (2 – 0,4%), *зникнення* (1 – 0,2%), *утопитися* (1 – 0,2%), *аборт* (1 – 0,2%); 3) ЖИТТЯ (17%): *кінець життя* (28 – 5%), *нове життя* (25 – 4,5%), *перехід в інший світ* (19 – 3,5%), *вічність* (19 – 3,5%), *безмежність* (3 – 0,5%); 4) ПРИРОДНА СМЕРТЬ (3,9%): *старість* (18 – 3,3%), *вік* (2 – 0,4%), *онкологія* (1 – 0,2%); 5) КОЛІР (3,3%): *чорний* (11 – 2%), *блідість* (7 – 1,3%); 6) СПОКІЙ (9,1%): *сон* (17 – 3%), *спокій* (15 – 2,7%), *тиша* (9 – 1,6%), *небуття* (6 – 1%), *покійник* (2 – 0,4%), *полегшення* (2 – 0,4%); 7) ГОРЕ (10,5%): *сльози* (28 – 5%), *горе* (21 – 3,2%), *нещастя* (5 – 0,9%), *страждання* (4 – 0,7%), *траур* (3 – 0,5%), *вдова* (1 – 0,2%); 8) ПОТОЙБІЧЧЯ (15,6%): *холод* (12 – 2,2%), *темрява* (11 – 2%), *небо* (10 – 1,8%), *Бог* (9 – 1,6%), *душа* (9 – 1,6%), *Рай* (8 – 1,5%), *дух* (8 – 1,5%), *невідомість* (8 – 1,5%), *Ад* (7 – 1,3%), *Аїд* (2 – 0,4%), *Танатос* (1 – 0,2%); 9) РИТУАЛ (6,7%): *могила* (22 – 4%), *квіти* (9 – 1,6%), *церква* (5 – 0,9%), *кремація* (1 – 0,2%); 10) СИМВОЛ (4,3%): *коса* (17 – 3%), *скелет* (6 – 1,3%). Поза тематичними групами перебувають асоціати *спадок* (1 – 0,2 %), *морг* (1 – 0,2 %).

Розподіл асоціатів найстаршої вікової групи (26-65 років) відбувся таким чином: 1) ЖИТТЯ (9,2%): *життя* (12 – 4,4%), *народження* (3 – 1,1%), *безсмертя* (3 – 1,1%),

світло (2 – 0,7%), *доля* (2 – 0,7%), *любов* (1 – 0,4%), *відродитися* (1 – 0,4%), *радість* (1 – 0,4%); 2) СТРАХ (12,1%): *страх* (21 – 7,7%), *жах* (6 – 2,2%), *зло* (3 – 1,1%), *неминучість* (3 – 1,1%); 3) РИТУАЛІ (12,5%): *могила* (8 – 2,9%), *земля* (4 – 1,5%), *кладовище* (4 – 1,5%), *траур* (3 – 1,1%), *морг* (3 – 1,1%), *похорон* (3 – 1,1%), *прах* (2 – 0,7%), *ложе* (2 – 0,7%), *в труну* (1 – 0,4%), *поминки* (2 – 0,7%), *некролог* (1 – 0,4%), *хрест* (1 – 0,4%); 4) КІНЕЦЬ (7,4%): *кінець* (13 – 4,8%), *фініш* (3 – 1,1%), *трун* (2 – 0,7%), *безвихідь* (1 – 0,4%), *агонія* (1 – 0,4%); 5) НЕПРИРОДНА СМЕРТЬ (11,1%): *загибель* (8 – 2,9%), *війна* (6 – 2,2%), *вбивство* (4 – 1,5%), *суїцид* (2 – 0,7%), *зброя* (2 – 0,7%), *знищення* (2 – 0,7%), *постріл* (1 – 0,4%), *вбивця* (1 – 0,4%), *аварія* (1 – 0,4%), *наркоман* (1 – 0,4%), *вибух* (1 – 0,4%), *покараний* (1 – 0,4%); 6) ХВОРОБА (7,4%): *хвороба* (10 – 3,7%), *рак* (5 – 1,8%), *СНІД* (2 – 0,7%), *інсульт* (1 – 0,4%), *горілка* (1 – 0,4%), *палити* (1 – 0,4%); 7) СПОКІЙ (7,7%): *сон* (10 – 3,7%), *спокій* (7 – 2,6%), *тиша* (2 – 0,7%), *небуття* (2 – 0,7%); 8) ГОРЕ (13,6%): *страждання* (15 – 5,5%), *горе* (9 – 3,3%), *біль* (7 – 2,6%), *сльози* (3 – 1,1%), *втрата* (2 – 0,7%), *порожнеча* (1 – 0,4%); 9) ПОТОЙБІЧЧЯ (9,8%): *Бог* (8 – 2,9%), *душа* (5 – 1,8%), *пекло* (5 – 1,8%), *Рай* (3 – 1,1%), *холод* (3 – 1,1%), *дух* (2 – 0,7%), *янгол* (1 – 0,4%); 10) ЧАС (4,8%): *вічність* (8 – 2,9%), *час* (4 – 1,5%), *осінь* (1 – 0,4%); 11) ВІК (4,4%): *вік* (7 – 2,6%), *старість* (5 – 1,8%); 12) СИМВОЛ (3,7%): *коса* (4 – 1,5%), *скелет* (3 – 1,1%); 13) ПОЛІТИЧНО МАРКОВАНІ АСОЦІАТИ (1,9%): *майдан* (3 – 1,1%), *Путін* (1 – 0,4%), *теракт* (1 – 0,4%); 14) СОЦІАЛЬНО МАРКОВАНІ АСОЦІАТИ (1,1%): *спадок* (2 – 0,7%), *суд* (1 – 0,4%). Реакції поза тематичними групами – *чорний колір* (4 – 1,5%), *пологи* (1 – 0,4%).

Когнітивні ознаки концепту *смерть* «життя», «страх», «неприродна смерть», «кінець» домінують на сучасному етапі розвитку мови, на відміну від початкового значення полісемічного слова *смерть* – «*природна, хороша смерть*», що підтверджує динамічний характер концепту.

Третій розділ дисертації «**Лексико-семантичні засоби реалізації концепту *смерть***», що містить чотири підрозділи, містить характеристику образного, ціннісного й символічного компонентів та сценарій концепту *смерть*. Матеріалом дослідження образного, ціннісного й символічного складників, а також сценарію концепту *смерть* в українській мові слугувала картотека його метафоричних номінацій, сформована методом суцільної вибірки з прозових художніх текстів Новітньої української літератури, а також використання корпусу текстів української мови (<http://www.mova.info/corpus.aspx>) та програмою Microsoft Word.

Аналіз образного шару концепту *смерть* на матеріалі української художньої прози проводився шляхом виокремлення базового набору метафор, що використано для концептуалізації цього феномена. Метафору розуміємо як когнітивну операцію над поняттями, засіб концептуалізації, що дає змогу осмислити певний фрагмент дійсності в термінах поняттєвих структур. Когнітивні метафори виникають на рівні глибинних структур людського розуму.

Видокремлення «зв'язку метафори з психологічними і мовленнєвими процесами вплинуло на формування когнітивного підходу до її визначення², за яким метафору

² Цапок О. М. Мовні засоби репрезентації концепту КРАСА в поезії українських шістдесятників : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / О. М. Цапок. – Одеса, 2004. – 191 с.

ідентифіковано як винятково когнітивне явище, що відіграє значну роль у виникненні концептів та їх мовної презентації. Когнітивна лінгвістика розглядає метафору як одну із мисленневих операцій, засіб пізнання, структурування та пояснення світу.

Традиційно аналіз образних ознак концепту ґрунтують на теорії когнітивної метафори Дж. Лакоффа й М. Джонсона, які метафору розуміють як спосіб пізнання світу крізь ототожнення вербалізованих несхожих «сутностей». Концептуальна метафора є результатом процесу образного переосмислення мотиваційної ознаки.

Особливу роль метафора відіграє в описі категорій внутрішнього світу людини – безпосередньо неспостережуваних мисленневих явищ, які у процесах пізнання співвідносяться через метафору з простими або конкретно спостережуваними мисленневими просторами (за Л. Ясіновською).

Образний компонент концепту *смерть* в українській мові об'єктивований низкою ключових когнітивних ознак, які є основою для типових метафоричних висловлень. У досліджуваних текстах образний аспект концепту *смерть* охоплює ознаки живої (*вітальні, антропоморфні, зооморфні, вегетативні*) та неживої (*ознаки стихій, майна, артефактів, речовинні, їжі, темпоральні й просторові ознаки*) природи.

Антропоморфні ознаки (*емоційні, етичні, соматичні, інтерперсональні, соціальні, ментальні, релігійні*) становлять 38% від загальної кількості образних ознак, які реалізовані в численних когнітивних моделях, що охоплюють: 1) емоційні («*страх*», «*лють*», «*заздрість*» та ін.) – 26% (від загальної кількості актуалізації антропоморфних ознак); 2) етичні («*брутальність*», «*огидність*», «*потворність*» та ін.) – 19%; 3) соматичні («*обличчя*», «*ноги*», «*очі*», «*рука*» та ін.) – 18%; 4) інтерперсональні («*турбота*», «*чесність*», «*терпіння*», «*невблаганність*», «*жорстокість*» та ін.) – 15%; 5) соціальні («*одруження*», «*служба*», «*коханка*», «*працівник*» та ін.) – 8%; 6) ментальні («*позбавлення страждань*», «*заборона*», «*вшанування*» та ін.) – 8%; 7) релігійні («*духовність*», «*благо*», «*воля Бога*») – 6% ознак.

З опертям на частотність ознак встановлено, що найпоширеніше концепт *смерть* вербалізовано метафорами *смерть – страх* та *смерть – позбавлення страждань*. Перевага антропоморфних ознак підтверджує, що людина сприймає світ через себе, наділяючи його власними рисами. Значна кількість контекстів з емоційними антропоморфними ознаками пояснюється емоційністю та ліризмом, притаманними українському менталітету.

Вітальні ознаки (17%) також постають продуктивною основою в осмисленні концепту *смерть*. Найчастотнішими вітальними ознаками в аналізованих текстах є «*сон*», «*дихання*», «*точка відліку*».

Серед ознак неживої природи більша частотність властива артефактним ознакам (11%) та ознакам простору й часу (9%), найяскравіше актуалізовані метафорами *смерть – творіння, утілення* та *смерть – місце, гніздовище, межа* відповідно. Ознаки їжі (8%), майна та стихій (по 4%) є менш частотними у складі концепту *смерть*.

Ціннісний складник є визначальним у структурі концепту, адже його наявність відрізняє концепт від інших понять (власне-поняття, значення та ін.), якими оперує сучасна наука, і розкриває найістотніші для певної культури ціннісні доміанти. Необхідною умовою трансформації поняття в концепт є процес валоризації, тобто

його обростання національно-ціннісними конотаціями й перетворення на одиницю виміру менталітету. Ю. Апресян, В. Телія, О. Яковлева до ціннісного складника залучають усю прагматичну інформацію мовного знака, детерміновану його експресивною й ілокутивною функціями, а також культурно-етнічний компонент, пов'язаний із системою духовних цінностей носіїв мови.

У межах лінгвокультурології розмежовують *цінність* та *оцінку*. Остання нерозривно корелює з категорією оцінки. Ціннісний компонент є культурогенним чинником і постає необхідним у вивченні змісту концепту. Оцінка є вираженням заснованого на соціальних стереотипах суб'єктивного ставлення до цінності. Вона – вихідний параметр конструювання мовної картини світу та виявлення національно-культурних особливостей ментальності. Цінності – це «вищі орієнтири, що визначають поведінку людей, утворюють найважливішу частину мовної картини світу. Вони не виражені поверхнево у певному тексті, а існують в культурі та формують ціннісну картину світу (частину мовної картини світу)»³.

Експресивність та оцінка взаємопов'язані, найчастіше співіснують в одному слові: якщо суб'єкт оцінює те чи те явище, він обирає для цього експресивні засоби мови (за Ж. Краснобаєвою-Чорною). Емоції належать до універсальних цінностей, становлять своєрідний критерій оцінки. Тому процес пізнання навколишнього світу органічно поєднувано з оцінною діяльністю людини, він становить характерну рису свідомості як специфічну форму діяльнісного й творчого відображення.

Процес пізнання за своєю природою є емоційно- й раціонально-оцінним, що фокусує не весь об'єкт, а лише ті ознаки, які виявляють певну цінність для суб'єкта або соціокультурної спільноти. Показником наявності ціннісного ставлення є наявність оцінних предикатів, і якщо будь-який феномен носії культури вважають добрим чи важливим, чи головним, цей феномен утворює лінгвокультурний концепт. Об'єкт оцінки є цінністю, якщо його властивості визнано позитивними, потрібними, корисними, такими, що відповідають певним вимогам (за Ж. Краснобаєвою-Чорною).

Услід за Н. Арутюною, виділяємо *загальнооцінні* й *конкретнооцінні* значення. Перші репрезентують процес оцінки і ставлення до події, вказівку на властивість дії, об'єкта й дорівнюють слову із загальнооцінним значенням (напр., *гарний, прекрасний, поганий*); другі ж – передають процес оцінки та ставлення до події, вказівку на властивість дії, об'єкта й дорівнюють слову з конкретнооцінним значенням (напр., *чесний, порядний, нахаба*) (за Ж. Краснобаєвою-Чорною).

Концепт *смерть* акумулює загальнооцінні й конкретнооцінні значення, останні з яких репрезентовані ширше в досліджуваних творах. У межах *загальнооцінних значень* концепту зафіксовано компоненти: 1) позитивнооцінний, виявлюваний *ознаками «природна / хороша» смерть, «красива», «геройська», «легка»*; 2) негативнооцінний, актуалізований у контекстах когнітивними ознаками *«щось дуже погане, неприємне, небажане», «насильницька», «страшна», «ганебна», «паскудна»*; 3) нейтральнооцінний (ознаки *«звичайна», «прозаїчна»*).

³ Нікіточкіна І. В. ЛСП прикметників на позначення матеріальної цінності у сучасній англійській мові [Електрон. ресурс] / І. В. Нікіточкіна // Лінгвістика и межкультурная коммуникация – инновационные подходы и пути развития. Книга 2 : монографія / [авт.кол. : З. Н. Афинская, С. Е. Зайцева, А. В. Мамедова, И. В. Никиточкина и др.]. – Одесса : КУПРИЕНКО СВ, 2013. – С. 87-98. – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/index.php/uk/c113-10/16291-c113-204>

Конкретнооцінні значення репрезентовані сенсорною («сильна», «весела», «яскрава»; «мученицька», «люта», «гидка» та ін.), сублімованою («розкішна», «велична», «дурна», «нагла» та ін.) та раціоналістичною («право вибору», «звитяжна», «своя», «чужа» та ін.) оцінками.

Найпоширенішими в українській когнітивно-мовній картині світу є такі ціннісні характеристики концепту *смерть*, як *природна / неприродна, красива, геройська, легка, страшна, ганебна, звичайна, велична, нагла*. У межах ціннісного складника концепту виокремлено загальнолюдські цінності *свобода, воля, щастя*.

У структурі концепту *смерть* символічний компонент досить ємний, послідовно експлікований в антропоморфних (*образи молодої й старої жінки*), теоморфних (*душа / дух, кара*) ознаках, колоративних символах (*чорний, білий, фіолетовий, жовтий, блакитний кольори*), образах-символах *сон, початок, холод, темнота*.

Сценарний підхід до аналізу концепту як динамічного утворення дає змогу розглянути «ментально-мовну структуру, що репрезентує знання про стандартну (стереотипну) ситуацію через ланцюг каузально пов'язаних дій, які розгортаються в часі»⁴. Отже, сценарій, як набір одиниць нижчого рівня, описує послідовність стереотипних подій.

Для концепту *смерть* характерною є структурованість стереотипної інформації про подію смерті. Сценарій смерті розгортається двома векторами – *ретроспективний* (попередні уявлення про подію) та *проспективний* (подія загалом). Ми виділяємо у структурі концепту *смерть* емотивний і подієвий сценарії (за класифікацією Л. Мальцевої). Емотивний сценарій містить інформацію про безпосередні фізичні симптоми й довготривалий вплив переживання смерті на людину, а також способи подолання цього емоційного стану, виходу з нього. Сценарій здійснення події містить такі елементи: 1) каузатор події, 2) власне-подія, 3) способи подолання події.

Сценарії можуть перетинатися чи доповнювати один одного. У центрі емотивного сценарію перебуває емоція, пов'язана з подією смерті, яка постає причиною виникнення емоцій. У подієвому сценарії, навпаки, переживання через смерть є наслідком події.

ВИСНОВКИ

Характерною рисою сучасної вітчизняної й закордонної лінгвістики є розвиток когнітивного й лінгвокультурологічного підходів до вивчення семантики слова. Когнітивна лінгвістика вивчає вербалізацію пізнавальних процесів, лінгвокультурологія розглядає взаємозв'язок культури й мови в процесі їх функціонування.

Визначальним терміном когнітивної лінгвістики й лінгвокультурології є концепт. Концепт – це ментальне утворення, що поєднує пов'язані з певним явищем поняття, уявлення, знання, асоціації, переживання, частина яких становить інваріантне колективно напрацьоване й поняттєво структуроване ядро, а інші –

⁴ Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : Монографія / В. Л. Іващенко. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.

індивідуальну змінну периферію. Концепт є основною одиницею вивчення національної когнітивно-мовної картини світу. Остання – це зафіксовані засобами мови знання певного етносу про навколишній світ, які збережено у свідомості людини через концепти.

Український художній дискурс (XX-XXI ст.) кваліфіковано як контекст реалізації концепту *смерть*, якому властиві «антропоцентричність» та «орієнтованість на план вираження».

У сучасній науковій літературі не існує єдиної методики аналізу концептів. Основу одних методик становить принцип польової структури концепту, в інших розглянуто найповніший набір ознак і когнітивних моделей, які формують структуру концепту. Оптимальною для повноти когнітивного й лінгвокультурологічного опису концепту *смерть* в українській когнітивно-мовній картині світу є аналіз шести складників – мотиваційного, поняттєвого; ціннісного, образного та асоціативного. З опертям на дві традиційні методики до ядра концепту віднесено *мотиваційний, поняттєвий і ціннісний* компоненти, периферію становлять *образний, символічний і асоціативний* складники.

Концепт *смерть* постає складним ментальним утворенням, що містить низку компонентів і реалізується в дискурсі. Розмаїття лексичних і фразеологічних засобів мовної об'єктивації концепту вказує на його значущість для української когнітивно-мовної картини світу. Семантичний аналіз на лексичному рівні має на оці виділення ключових і другорядних слів-репрезентатів концепту, які можуть належати до різних когнітем. Найбільш ємно концепт вербалізовано контекстом, який містить не лише пояснення певних репрезентатів концепту, а й когнітивні зв'язки його складників, аналіз яких дав змогу побудувати найповнішу концептуальну модель.

Етимологічний аналіз номінатемами концепту *смерть* актуалізував ідентифікацію його мотиваційних ознак «*природна смерть / «хороша» смерть*», «*темрява / відсутність світла*», «*гинути*», «*безплідна земля*», «*відмерла частина чого-небудь*», «*мертва тканина на рані*». Аналізований емпіричний матеріал ствердив, що перші три ознаки і до сьогодні є продуктивними в процесі об'єктивації концепту *смерть*. Не втратила актуальності ознака «*безплідна земля*» у значеннях «*неродючий ґрунт*» і «*безлюдна земля*». Повністю втраченим є мотиваційні ознаки «*мертва тканина на рані*» й «*відмерла частина чого-небудь*».

Мотиваційні ознаки не зникли в ході розвитку концепту *смерть*. Вони продовжують функціонувати як прямі поняттєві ознаки концепту: «*припинення існування*», «*кінець*», «*клінічна смерть*», «*біологічна смерть*», «*неминучість*», «*щось дуже погане, неприємне, небажане*», «*абсолют*», «*протилежне життя*», «*заклик до помсти, відплати*», «*занепад*», «*убивство*», «*знищення*», «*межа*», «*смерть душі*», «*найвища міра*». Найчастотнішими прямими поняттєвими ознаками є «*припинення існування*» та «*щось дуже погане, неприємне, небажане*». Непрямі поняттєві ознаки концепту («*гибель / погибель*», «*край*», «*вимирання*», «*моровиця*», «*небуття*», «*скін*», «*сконання*», «*кончина*», «*амінь*», «*тлінь*», «*могила*», «*амба*», «*каюк*», «*капець*», «*рішенець*», «*здихання*», «*банкрутство*», «*совість*», «*плата*», «*життя*», «*порожнеча*», «*гроб*», «*свобода*») зумовлені його входженням у синтагмальні й парадигмальні зв'язки й контекстуальним функціонуванням.

Концепт *смерть* реалізується в аксіологічному вимірі загально- й конкретнооцінними значеннями. Актуалізація концепту свідчить, що смерть як оцінна категорія характеризується позитивними й негативними властивостями, зумовленими неоднозначним ставленням до явища смерті: з одного боку, вона є невід'ємним, логічним кінцем людського життя, з другого, – визнавана її всеохопність і невідворотність. Найпродуктивніше концепт *смерть* в українському художньому дискурсі репрезентований такими ціннісними характеристиками: «природна / неприродна», «красива», «геройська», «легка», «страшна», «ганебна», «звичайна», «велична», «нагла». У межах ціннісного компонента концепту виокремлювано загальнолюдські цінності *свобода, воля, щастя*.

Аналіз образного компонента концепту *смерть* уможлиблює виокремлення в його складі ознаки живої й неживої природи. Основою концептуальних метафор живої природи в сучасному українському прозовому дискурсі постають антропоморфні ознаки, що підтверджує антропоморфізм української когнітивно-мовної картини світу. Серед ознак неживої природи виявлено ознаки *стихий, речовинні* ознаки, ознаки *їжі та артефактів*. Найпродуктивнішою в досліджених текстах є група *артефактних* когнітивних ознак.

Асоціативне поле доповнює структуру концепту *смерть*. Отримані в результаті проведеного спрямованого асоціативного експерименту дані розподілено за такими лексико-семантичними групами: морально-етична оцінка (*вірна, погана, огидна, жадібна, зла, велична, чесна, гідна*), естетична оцінка (*відразлива, безбарвна, чиста*), емотивна оцінка (*небажана, бажана, страшна, жахлива, приголомшлива, вражаюча, бентежлива, загадкова*), екзистенційно-темпоральні ознаки (*швидка, раптова, стара, вічна, повільна, природна, насильницька, незмінна*), релігійні ознаки (*мученицька, грішна, божественна, безгрішна, свята, освячена, загробна*), фізичні ознаки (*важка, сильна, голодна, гірка, всесильна, всепоглинаюча*).

Вільний асоціативний експеримент засвідчив домінування особистісно орієнтованих асоціацій, серед яких переважають асоціати, що окреслюють ядро (тематичні групи «життя», «страх», «неприродна смерть», «кінець»), ближню (тематичні групи «спокій», «природна смерть», «горе», «ритуал», «потойбіччя») й віддалену (тематичні групи «вік», «символ», «час», «політично марковані асоціати», «соціально марковані асоціати», «хвороба», «колір», «субкультури») периферії концепту *смерть*.

Аналіз емотивного й подієвого сценаріїв концепту став основою для виділення додаткових образних характеристик концепту *смерть*. Емотивний сценарій виявився більш значущим для української когнітивно-мовної картини світу, він актуалізує образні ознаки «*потяг до смерті*», «*цікавість*», «*бажання / небажання померти*», «*мрія*», «*печаль*», «*біль*», «*релігійний страх*», «*полегшення*» та ін. Особливістю подієвого сценарію є фіксація лексем на позначення способів подолання смерті (*боротьба, підтримка, порятунок, переховування, пам'ять, початок нового життя*), які постають свідченням таких національних рис характеру українців, як оптимізм, незламність духу та глибока релігійність.

Перспективним постає порівняльне вивчення концепту *смерть* у різних національних когнітивно-мовних картинах світу, в авторських картинах світу

окремих поетів і прозаїків, а також студіювання концепту в різних інституційних зразках дискурсу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Тищенко Л. В. Типологічні вияви концепту СМЕРТЬ в українському прозовому дискурсі / Л. В. Тищенко // Наукові записки. – Випуск 127. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 332–336.

2. Федорюк Л. В. Епідигмальні властивості концепту СМЕРТЬ : респондентна оцінка / Л. В. Федорюк // Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : «Філологічні науки» : Збірник наукових праць. – № 7. – Дрогобич, 2017. – С. 213–218.

3. Федорюк Л. В. Інтерпретація символічних ознак концепту СМЕРТЬ / Л. В. Федорюк // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство». – № 11. – 2017. – Вип. 23 (2). – С. 194–200.

Статті у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних

4. Федорюк Л. В. Кваліфікаційно-репрезентативний вияв національного характеру в мові (на прикладі концепту СМЕРТЬ) / Л. В. Федорюк // Лінгвістичні студії / Linguistic Studies : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; гол. ред. А. П. Загнітко. – Вінниця : ДонНУ, 2016. – Вип. 31. – С. 50–56.

5. Fedoriuk L. V. The Methodology of the Concept Structure Analysis : Cognitive and Linguoculturological Aspects / L. V. Fedoriuk // Лінгвістичні студії / Linguistic Studies: зб. наук. праць / Донецький національний університет ім. Василя Стуса; гол. ред. А. П. Загнітко. – Вінниця : ДонНУ ім. Василя Стуса, 2016. – Вип. 32. – С. 70–76.

Статті в закордонних періодичних виданнях

6. Тыщенко Л. В. Вербализация концепта СМЕРТЬ в украинской фразеологии и фольклоре (на материале украинской народной прозы) / Л. В. Тыщенко // Новые парадигмы и новые решения современной лингвистики / отв. ред. М. В. Пименова. – Выпуск 3. – Кемерово, 2013. – С. 51–54.

7. Федорюк Л. В. Вербалізація образного складника концепту СМЕРТЬ в українській когнітивно-мовній картині світу / Л. В. Федорюк // Studia Ukrainica Posnaniensia. – Vol. VI. – 2018. – P. 13–20.

Наукові праці апробаційного характеру

8. Тищенко Л. В. Польова структура макроконцепту СМЕРТЬ / Л. В. Тищенко // Україністика : нові імена в науці : зб. наук. праць. – Горлівка : Вид-во ГДПІМ, 2011. – Вип. 3. – С. 20–23.

9. Тищенко Л. В. Концепт смерть як макроконцепт мовної та когнітивної картини світу / Л. В. Тищенко // Методичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 2 / Укл. : Анатолій Загнітко (відп. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – С. 474–480.

10. Тищенко Л. В. Концепт СМЕРТЬ : структурні особливості / Л. В. Тищенко // «Рівень ефективності та необхідність впливу філологічних наук на розвиток мови та літератури» : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції : м. Львів, 28-

29 березня 2014 р. – Львів : ГО «Наукова філологічна організація «ЛОГОС»», 2014. – С. 66–70.

11. Тищенко Л. В. Ядерні засоби вербалізації концепту СМЕРТЬ в українській мовній картині світу (на матеріалі казкової народної прози і фразеології) / Л. В. Тищенко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка (Мовознавство). – Том 39. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2014. – С. 304–315.

12. Федорюк Л. В. Номінативні ознаки концепту СМЕРТЬ / Л. В. Федорюк // Граматичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 98–101.

13. Федорюк Л. В. Реалізація концепту СМЕРТЬ в українській народній прозі (на матеріалі українських народних казок) / Л. В. Федорюк // Мова та культура : сучасні співвідношення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 20-21 листопада 2015 року. – Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2015. – С. 32–35.

14. Федорюк Л. В. Концепт і співмірні / неспівмірні величини : когнітивний аспект / Л. В. Федорюк // Питання сучасної науки і освіти : Матеріали XII Міжнародної наукової інтернет-конференції 15-17 червня 2016 року. – К., 2016. – С. 36–44.

15. Fedoriuk L. V. Imaginative Signs of the Concept DEATH in the Novels by Yuri Andrukhovych / L. V. Fedoriuk // “East West” Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. – Vienna, 2016. – P. 76–81.

16. Федорюк Л. В. Проблема дослідження концепту як когнітивної одиниці / Л. В. Федорюк // III Всеукраїнська наукова конференція студентів, аспірантів і молодих учених «Мовний простір слов'янського світу». Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2017. – С. 78–80.

АНОТАЦІЯ

Федорюк Л.В. Концепт *смерть* в українській когнітивно-мовній картині світу : структура, статика і динаміка. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Донецький національний університет імені Василя Стуса. – Вінниця, 2018.

Дисертацію присвячено дослідженню мовної репрезентації концепту *смерть*, який є важливим елементом культури будь-якої національно-культурної спільноти, бере участь у формуванні культурних норм.

Концепт розглянуто як когнітивний та лінгвокультурологічний феномен. Встановлено такі інваріантні ознаки концепту: 1) мінімальна одиниця людського досвіду в його ідеальному уявленні; 2) експлікованість словом; 3) польова організація; 4) основна одиниця опрацювання, збереження й передавання інформації; 5) «розмитість» меж; 6) культурна й соціальна маркованість; 7) співвідношення універсального й індивідуального компонентів.

Концепт *смерть* кваліфіковано як абстрактну, номіновану, актуальну, складну (багаторівневу), парну (має антонімічну пару – *життя*), універсальну, стійку,

споконвічну, телеонімну одиницю. Визначено мотиваційний, поняттєвий, образний, символічний, ціннісний, асоціативний складники досліджуваного концепту у свідомості носіїв української мови (на ґрунті аналізу лексикографічних джерел, результатів асоціативного експерименту й дискурсивного аналізу українського художнього дискурсу). Застосовано шестиетапний аналіз концепту *смерть*, який поєднує когнітивний та лінгвокультурологічний підходи до його інтерпретації.

Ключові слова: концепт, когнітивний підхід, концепт *смерть*, лінгвокультурологічний підхід, ментальність, концептуалізація, когнітивно-мовна картина світу, структура концепту *смерть*, концептуальна ознака.

АННОТАЦИЯ

Федорюк Л.В. Концепт *смерть* в украинской когнитивно-языковой картине мира : структура, статика и динамика. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Донецкий национальный университет имени Василя Стуса. – Винница, 2018.

Диссертация посвящена исследованию языковой репрезентации концепта *смерть*, который является важнейшим элементом культуры любой национальной общности, участвует в формировании культурных норм.

Концепт рассматривается как когнитивный и лингвокультурологический феномен. Выделены такие его инвариантные признаки: 1) минимальная единица человеческого опыта в его идеальном представлении; 2) эксплицированность словом; 3) полевая организация; 4) основная единица обработки, хранения и передачи информации; 5) «размытость» границ; 6) культурная и социальная маркированность; 7) соотношение универсального и индивидуального компонентов.

Концепт *смерть* определяется как абстрактная, номинированная, актуальная, сложная (многоуровневая), парная (имеет антонимическую пару – *жизнь*), универсальная, стойкая, исконная, телеонимная единица. Описаны мотивирующий, понятийный, образный, символический, ценностный, ассоциативный составляющие исследуемого концепта в сознании носителей украинского языка (на основе анализа лексикографических источников, результатов ассоциативного эксперимента и дискурсивного анализа украинского художественного дискурса). Применен шестиэтапный анализ концепта *смерть*, объединяющий когнитивный и лингвокультурологический подходы к его интерпретации.

Ключевые слова: концепт, когнитивный подход, концепт *смерть*, лингвокультурологический подход, ментальность, концептуализация, когнитивно-языковая картина мира, структура концепта, концептуальный признак.

SUMMARY

Fedoriuk L. V. The Concept *Death* in the Ukrainian Cognitive-Linguistic World Picture : Structure, Statics and Dynamics. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology: Speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – Vasyl' Stus Donetsk National University. – Vinnytsia, 2018.

The thesis is devoted to the study of the language representation of the concept *death*, which being an important element of any national and cultural community participates in the formation of the cultural norms. The concept is viewed as a cognitive and linguocultural phenomenon. The concept is defined as the mental formation which combines certain concepts, ideas, knowledge, associations, emotions connected with a particular phenomenon. Part of the above elements form the core which is collectively developed and conceptually structured, while others form the individual variable periphery. The basic theoretical principles of national, language and cognitive world picture are clarified and revised, the new empirical material is analysed. The terms “concept”, “image”, “symbol” and “concept” are defined.

The concept *death* occupies a crucial place in the Ukrainian cognitive-language world picture. The six-stage analysis of the concept *death* is suggested, which combines cognitive and linguocultural approaches to its interpretation. The concept *death* is qualified as abstract, nominated, relevant, complex (multi-level), binary (has an antonymic couple – life), universal, stable, primary, teleonic unit. Its *motivational, notional, figurative, symbolic, value, associative* components are revealed through the analysis of lexicographic sources and the Newest Ukrainian literature.

In addition to naming the concept, the lexeme *death* has a number of derivatives, synonyms and idiomatic phrases which are included into nominative means of the concept's linguistic representation. The presence of the voluminous derivational field is a characteristic feature of the concept *death* in the Ukrainian language; powerful paradigmatic and syntagmatic relationships, which the verbalisers of the concept *death* form, determine its relevance in the Ukrainian linguocultural studied.

In terms of its structural organisation the concept involves six aspects and we propose a six-stage analysis of the concept *death*, combining cognitive and linguocultural approaches to its interpretation. Motivational and conceptual components of the concept find their reflection in lexicographic definitions. The figurative and symbolic components are revealed in the metaphorical meanings of the word functioning as general reflections of the particular subject, phenomenon, etc. The value component dominates the concept and can identify the national specific features of each mental formation being revealed at different stages of the research.

Dynamic characteristics of the concept are volatile and limited by consciousness of the collective or individual speaker. The concept as a linguocultural phenomenon is multi-dimensional, which determines the possibility of different approaches to its structure establishment and is characterised by the presence of universal national-cultural, social, group and individual-personal components.

Motivational features of the *death* concept were formed in Proto-Slavic and Old Kievan Rus' periods of the language formation. Motivational features are stored in the form of trite metaphors or in the form of notional features of the concept. The analysis of keywords in

dictionary definitions can provide the concept's meaningful minimum – *the direct notional features*. *Indirect notional features* are features expressed through paradigmatic and syntagmatic relations referents of the concept *death*.

Currently, in the native speakers' minds the lexico-semantic field of the concept *death* (based on the results of the free associative experiment) has the following shape: the core of the concept is formed by the thematic groups "life", "fear", "unnatural death", "the end"; the close periphery contains thematic groups which represent "peace", "natural death", "grief", "ritual", "afterlife" features; the distant periphery is constituted by thematic groups "age", "symbol", "time", "politically marked associations", "socially marked associations", "disease", "color", "subculture". The quantitative analysis of the features found in the Ukrainian discourse has shown that their use is not homogeneous. The highest frequency is observed for signs "termination of existence" (20%), "the end" (16%), "execution" (11%) and "ruin" (9%). The signs of "clinical death" (1%), "death of the soul" (1%), "biological death" (0.5%) and "destruction" (0.5%) have the least frequency.

The figurative component of the *death* concept in the Ukrainian language is predetermined by a number of cognitive features, which serve as the basis for typical metaphorical statements. In the texts of the Newest Ukrainian literature, the figurative aspect of the *death* concept includes features of animate (*vital, anthropomorphic, zoomorphic, vegetative*) and inanimate (*elements, property, artifacts, substances, food, spatial and temporal* features) beings. The concept *death* is explicated in the texts' symbolic meaning through anthropomorphic signs (*images of a young and an old woman*), theomorphic features (*soul / spirit, punishment*), colour symbols (*black, white, purple, yellow, blue*); images-symbols (*sleep, beginning, cold, darkness*).

The concept *death* accumulates general and specific values. The most widespread in the Ukrainian cognitive-linguistic picture of the world are the following valuable characteristics of the concept *death*: *natural / unnatural, beautiful, heroic, easy, terrible, shameful, ordinary, majestic, sudden*. Within the value component of the concept, we single out such universal values as *freedom, will, happiness*. In the centre of the concept *death* scenario lies the situation scheme which contains the event itself, its assessment and emotional experience. In the centre of the emotive scenario, there is the emotion associated with the death. In the event scenario, on the contrary, the emotional experience of death is the consequence of the event.

Key words: concept, cognitive approach, linguocultural approach, mentality, conceptualisation, cognitive-linguistic world picture, concept structure, conceptual feature.